

НАЙМЕНУВАННЯ ЖІНОК У «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО (ГРАМАТИЧНІ, ЛЕКСИЧНІ, СЛОВОТВІРНІ ОЗНАКИ)

Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші слов'янські граматичні праці староукраїнської доби, серед яких визначне місце належить «Граматиці» Мелетія Смотрицького. З урахуванням відомих тоді лінгвістичних досліджень і зокрема європейських граматичних учень мовознавець зумів у своїй праці дати повний аналіз тогочасної слов'янської граматики, а в найбільшій частині «Етимологія» серед імен проаналізувати і найменування жінок. У розгляді й описі граматичних ознак фемінітивів знайшли відображення і їх лексико-семантичні та структурно-словотвірні ознаки.

Ключові слова: «Граматика» Мелетія Смотрицького, найменування жінок, граматичні, лексичні й словотвірні ознаки фемінітивів.

Марія Брус. НАИМЕНОВАНИЯ ЖЕНЩИН В «ГРАММАТИКЕ» МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦЬКОГО (грамматические, лексические, словообразовательные особенности)

Історії изучення фемінітивів українського язика положили начало первые славянские грамматические труды староукраинской эпохи, среди которых значительное место отводится «Грамматике» Мелетия Смотрицкого. С учетом известных тогда лингвистических исследований и в частности европейских грамматических учений языковед сумел в своей работе дать полный анализ тогдашней славянской грамматики, а в наибольшей части «Этимология» среди имен проанализировать и наименования женщин. В описании грамматических особенностей фемінітивів нашли отображение и их лексико-семантические, структурно-словообразовательные особенности.

Ключевые слова: «Грамматика» Мелетия Смотрицкого, наименования женщин, грамматическое, лексические, словообразовательные особенности фемінітивів.

Mariya Brus. NAMES OF WOMEN IN «GRAMATIC» OF MELETYI SMOTRITSKY (grammatical, lexical, word-formation signs)

The history of feminine studying in the Ukrainian language was firstly initiated by Slavic grammar works of the old Ukrainian era, among which the famous «Grammar» by Melety Smotrytskyi stands. Taking into account the well-known then linguistic studies and in particular European grammatical studies, the linguist was able to give a complete analysis of the Slavic grammar of that time in his work, and in the most part «Etymology» among the names, to analyze the names of women. In the discussion and the description of the grammatical signs of feminism were also reflected their lexical-semantic and structural-word-building features.

Keywords: «Grammar» by Melety Smotrytsky, names of women, grammatical, lexical and word-formation signs of feminine.

Найменування жінок мають багатовікову історію в українській мові, зумовлену мовними й позамовними чинниками, збагачену багатьма внутрішніми й зовнішніми лінгвальними впливами. На сучасному етапі питання фемінотворення і феміновживання набувають особливої актуальності у зв'язку з необхідністю кодифікування й нормування такої категорії найменувань, введення їх до загального літературного мовлення.

Фемінітиви староукраїнської мови мають уже тривалу історію вивчення. Це стосується всіх наукових праць, де мали місце староукраїнські найменування жінок [2, 3, 4]. Особливо вагомими є найдавніші книги, а саме староукраїнської доби – періоду найбільшого національно-культурного піднесення в Україні від зародження й становлення власної

державності. Це граматичні й лексикографічні праці Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича й інших учених та видатних діячів [1, 5, 6, 7]. А на базі конкретних наукових праць староукраїнської доби фемінітиви ще не досліджувалися, і не з'ясовувалася її роль у вивченні апелятивів зі значенням особи жіночої статі, що й актуалізувало проблематику.

Метою вказаного дослідження стало з'ясування граматичних, семантичних, словотвірних та інших особливостей іменників зі значенням особи жіночої статі, зафіксованих у «Граматиці» Мелетія Смотрицького як найбільш авторитетному науковому й навчальному виданні в галузі українського мовознавства від XVII – XVIII ст. Відповідно до мети *об'єктом дослідження* визначено фемінітиви зі значенням особи жіночої статі, виявлені у праці Мелетія Смотрицького «Грамматіки славенскиѧ правилное сунтагма» (Єв'є, 1619) (далі – «Грамматика» Мелетія Смотрицького). А предметом дослідження – аналізування граматичних, лексичних, словотвірних особливостей апелятивів зі значенням жіночності.

Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші граматичні праці XVI – XVII століть, від яких бере початок зародження граматичної науки й українського мовознавства в цілому. У граматичних дослідженнях того часу порушувалося багато питань (написання, наголошування, відмінювання, поєднання слів тощо), а при розкритті частин мови зверталася увага не лише на граматичні ознаки слів, а й на лексичні, на їх виникнення, походження, творення, вживання. Так розвинулося багатоаспектне дослідження частин мови й окремих категорій слів.

Феноменом у царині староукраїнської граматичної науки стала «Грамматика» Мелетія Смотрицького. Цінність її визначається шляхом оцінки небагатьох граматичних праць, що з'явилися до неї, високим авторитетом цієї праці та використанням як основного підручника з граматики у вищій школі до XIX ст. Попри складні, тривожні й мінливі обставини життя й творчості Мелетія Смотрицького його грамматика, а також лексикон, здобули славу авторитетних наукових і навчальних видань та не втратили свої вартості дотепер завдяки ґрунтовному опрацюванню відомих тоді граматичних європейських учень і багатій писемній джерельній базі (Острозька Біблія й ін.).

«Грамматика» Мелетія Смотрицького мала досить міцне підґрунтя для творення й упорядкування. На той час уже вийшли навчальні посібники «Аделфотне. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова» (Львів, 1591), «Грамматіка словенска. Съвершенна(г) искѹства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)» Л. Зизанія (Вільно, 1596) для викладання церковнослов'янської мови, які склали теоретичну базу й полегшили працю М. Смотрицького в підготовці граматики [8, с. 27–30]. Європейській лінгвістичній науці були відомі тоді граматичні праці візантійського вченого К. Ласкаріса, німецького гуманіста Ф. Меланхтона, португальського філолога Е. Альвара, грецького вченого М. Крузія, які, за науковими дослідженнями, були використані М. Смотрицьким більшою чи меншою мірою під час написання різних розділів граматики [8, с. 28–30]. Завдяки ґрунтовній загальній освіті, лінгвістичній підготовці, глибоким знанням із грецької, латинської, церковнослов'янської мов, а також із граматичних систем класичних мов М. Смотрицький першим в історії слов'янського мовознавства здійснив повний аналіз тогочасної граматики в основних її складових частинах: «Орфографіа», «Етвмологіа», «Сунтаґіс», «Просодіа» [8, с. 30]. А найменування зі значенням особи жіночої статі знайшли відображення в найбільшому розділі граматики «Етвмологіа» про вісім частин мови, зокрема в першому пункті «Имѧ», тобто під час характеристики «Имени» [8, с. 39–45].

У староукраїнській граматичній науці при аналізуванні фемінітивів увага була акцентована насамперед на їх граматичних особливостях, як і будь-яких інших іменників. Це стосувалося і перших граматик XVI ст., що стали попередниками «Граматики» М. Смотрицького в Україні та першими відзначили різні за будовою фемінітиви й віднесли їх до загальних назв жіночого роду. Так, навчальна книга «Аделфотне. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова» подала відмінювання фемінітивів на зразок *жена, жены; съжителница, съжителницѣ; юница, юницѣ* і навіть навела приклади деяких

іменників як похідних слів, напр.: *служебничка, служебница, рабыня* [1, с. 31, 54–55].

«Грамматика словенска. Съвершенна(г) искѹства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)» Л. Зизанія ввела фемінітиви до загальних назв, до імен жіночого роду і навела зразки відмінювання їх в однині, множині, двоїні як іменників четвертої і восьмої відмін, напр., у четвертій відміні: «*Єдинственнаго Чи(с)ла. и(м). Дѣва. ро(д). дѣвы. да(т). дѣвѣ. тво(р). дѣвою. ви(н). дѣв. в. дѣву. з. дѣво; Двойственнаго числа. и. в. дѣва. ро(д). дѣву. д. т. дѣвама. з. дѣва. Множественнаго числа. и(м). дѣвы. ро(д). дѣвъ. д. дѣвамъ, и дѣвахъ. т. дѣвами. в. дѣвы. з. дѣвы*» [6, с. 20-31].

«Грамматіки славенскіа правилное свнтагма» Мелетій Смотрицького (Єв'є, 1619) дала досить широке уявлення про морфологічні й інші особливості фемінітивів того періоду. У частині «**Ω** Имени» слова поділено на дві групи: Собстве(н)ное имя и Наричателное имя, до першої з яких віднесені власні назви (*Петръ, Анна*), а до другої – загальні назви, і зокрема слова зі значенням жіночності як іменники (*дѣва*). До того ж, відзначено, що «Существо(л)ное имя есть / емуже приложено быти не можетъ, мужъ / жена...», до розряду якого належать і загальні назви жінок. Тоді, як «Прилагате(л)ное имя есть / емуже приложено быти можетъ, мужъ / жена / древо: или что **ω**(т) подобны(х): як**ω**, честныи мою(ж) / честнаа жена / честное древо. и про(ч)» [7, с. В-Взв.].

У частині «**Ω** Родѣ» фемінітиви представлено як іменники жіночого роду в пункті «Второе правило **ω** женскихъ». Разом із тим, усі найменування жіночого роду класифіковано на імена: «*Жень: як**ω**, Єва : Сарра : Юдіть / Анна: и по(ч). Достоинствъ женскихъ: як**ω**, мати / дощлица: и про(ч). Богинь языческихъ: як**ω**, Афродита / Ира / Артеміда: или Діана: и про(ч)*». Таким чином, у характеристиці фемінітивів за граматичною ознакою жіночого роду має місце вказівка і на їх лексичне значення – вираження «Достоинствъ женскихъ». Крім того, у пункті «**Ω** правилехъ особныхъ» зазначено, що «Ими же роди именъ познаваются правленіемъ оконченіа», і назви жінок уведено до тих, які «Кончащаа са на / а» (*сноха*), «Кончащаа са на / и» (*Самаряныни*), «Кончащаа са на / іа» (*Маріа, Анастасіа*) [7, с. Г-Гв̃].

Частина «**Ω** Видѣ» містить поділ імен на «Первообра(з)ныи и Производныи», із яких останні включають такі групи слів: «Отчєименна или прѣжательна вида имя есть / еже **ω**(т) отца на сына изливаеца: як**ω** Павловъ / Павлова, **ω**(т) Павла : Петровъ / Петрова, **ω**(т) Петра: и про(ч). равнѣ / Павловна, Петровна: и про(ч). Отечества**ω** вида имя есть / еже **ω**(т) отчества происходит: як**ω**. Виланинъ / **ω**(т) Вилна: Лвованинъ / **ω**(т) Лвова: сице. Лвова**ныни** / Вилан**ыни**: и про(ч). Властелинна**ω** вида имя есть / еже **ω**(т) власти происходит: як**ω**. царевичъ / царевна. **ω**(т) царя : Воеводичъ / воеводинна, **ω**(т) воеводы: старостанна / каштел**а**(н)на. и про(ч). Языческа**ω** вида имя есть / еже **ω**(т) страны прѣжетьса : як**ω** Грекъ / Грекини. **ω**(т) Греції : Росс / Россини, **ω**(т) Россіи : Лехъ / Лехини, **ω**(т) Лехіи. и про(ч)... Оуничжителя**ω** вида имѣ есть / еже оуничженіе вещи приносить : як**ω**, вретѣще / врету : жєнище / жєнѣ...» [7, Гг̃- Гг̃зв.]. Отож, у даній частині мова йде вже про поділ іменників за структурою (на первинні й похідні слова) та про мотивацію похідних утворень, і зокрема співвідносних назв чоловіків та жінок відповідними твірними словами. При цьому, похідні

фемінітиви й маскулінативи отримують класифікацію за семантикою (назви осіб за територіальними, національними й іншими ознаками).

До частини « Ω склонені» увійшло п'ять типів відмінювання іменників із відповідними відмінковими закінченнями. Фемінітиви як найменування жіночого роду представлено у межах першого типу словозміни із закінченнями *a*, *A*, *u*, напр.: одн. – *таА Дѣва*, *тоА Дѣвы*, *тои Дѣвѣ*, *тую Дѣву*, *о Дѣво*, *тою Дѣвою*, *о той Дѣвѣ*; дв. – *тѣ Дѣвѣ*, *тѣю Дѣву*, *тѣма Дѣвама*; мн. – *тіА Дѣвы*, *тѣх Дѣвъ*, *тым Дѣвамъ*, *тыА Дѣвы*, *о Дѣвы*, *тѣми Дѣвами*, *о тѣх Дѣвахъ*; із чергуванням кінцевого приголосного в корені, напр.: одн. – *таА Сноха*, *тоА Снохи*, *тои Сносѣ*, *тую Сноху*, *о Снохо*, *тою Снохою*, *о той Сносѣ*; дв. – *тѣ Сносѣ*, *тѣю Сноху*, *тѣма Снохама*; мн. – *тіА Снохи*, *тѣх Снохъ*, *тым Снохамъ*, *тыА Снохи*, *о Снохи*, *тѣми Снохами*, *о тѣх Снохахъ*; із закінченням *-и*, напр.: одн. – *таА Самарянины*, *тоА Самарянына*, *тои Самарянины*, *тую Самаряныню*, *о Самарянины*, *тою Самарянынею*, *о той Самарянины*; дв. – *тѣ Самарянынѣ*, *тѣю Самаряныню*, *тѣма Самарянынама*; мн. – *тіА Самарянына*, *тѣхъ Самарянынъ*, *тымъ Самарянынамъ*, *тыА Самарянына*, *о Самарянына*, *тѣми Самарянынами*, *о тѣх Самарянынахъ*; «Сице, Євгуптаныни / Сумантаныни / Грекини, Россини: и про(ч)» [7, с. Гѣ-Дѣзв.]. А для третього типу словозміни характерні поодинокі фемінітиви на *-ь*, напр., одн. – *таА матерь*: *или мати*, *тоА матере*, *той матери*, *тую матерь*, *о мати*, *тою матерію*, *о той матери*; дв. – *тѣ матерѣ*, *тѣю матерію*, *тыма матерема*, *тѣма матерма*; мн. – *тіА матери*, *тѣхъ матерій*, *тымъ матеремъ*, *тыА матери*, *о матери*, *тѣми матерми*, *о тѣхъ матерехъ* [7, с. S-Sѣ].

Найменування жінок згадано і в частині « Ω Титлѣ и ω Словотитлѣ: и ω по(д) ними пишемыхъ», у зв'язку з тим, що церковно-релігійні поняття виражалися скороченими словами, а скорочення позначалися за допомогою титли над скороченим словом, напр.: *дѣа*, *Бѣа*, *Мрїа*.

«Граматики» М. Смотрицького стала підґрунтям і взірцем для проведення наступних лінгвістичних досліджень і зокрема фемінітивних. Так, рукописна «Граматики слов'янська» І. Ужевича (за списками 1643, 1645рр.) представила уже значно більше фемінітивів, ніж попередні граматики. В обидвох її списках назви жінок подано як звертання до Богородиці на зразок *приснодѣво*, *мати*, *Бгородице*, *дѣво* [5, с. 4б, 5б] і як окремі мовні одиниці з різними суфіксами, напр.: *воеводина*, *матка*, *влошка*, *панна*, *панень*, *матекъ*, *братоваА*, *сыноваА*, *матерь*, *пророкїна*, *господына* [5; с. 11а, 11б, 12а, 14а, 16б]. Крім відзначених слів, в Арраському списку цієї граматики вміщено й інші за структурою та семантикою слова, напр.: *воеводанка*, *старостинаА*, *рыманка*, *немкина*, *моравка*, *мовковка*, *дѣвка*, *дѣвица* [5; с. 40(1), 40(2), 41(2)].

Праця Мелетія Смотрицького «Грамматіки славенскиА правилное свнтагма» узагальнила здобутки тогочасної правописної системи й живомовної практики слов'ян, які тривалий час уже відображала власна книжна традиція – від розвитку й поширення писемності на східнослов'янському ґрунті. Зі становленням і формуванням писемного варіанта української мови було відомо й чимало загальних номінацій зі значенням особи жіночої статі. Однак лінгвістичне опрацювання вони отримали тільки із зародженням і поширенням граматичної науки на Україні в XVI – XVII ст. А в «Граматиці» Мелетія Смотрицького найменування жінок отримали ґрунтовний граматичний аналіз, у канву якого вплетена й характеристика лексичних, словотвірних та правописних особливостей фемінітивів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Львів, 1591 / [підгот. видання О. Горбача]. - Мюнхен, 1988.
2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть : словотвір, семантика: дис. ... на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 / Брус Марія Петрівна. - Івано-Франківськ, 2001. - 260 с.
3. Брус М. Становлення лінгвальної категорії жіночості / М. Брус // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. - 2006. - Вип. XI–XII. - С. 39-48.
4. Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови / М. Брус // Українська мова. - 2014. - №. 2 (50). - С. 35-45.
5. Грамматика слов'янська І. Ужєвича / [підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. - К. : Наук. думка, 1970.
6. Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусство осми частей слова, и ины(х) нуждны(х). Новосъста(в)лен(н)а Л.З. Вільна, 1596 / Лаврентій Зизаній; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1980.
7. Грамматіки славенскиа правильное свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мнїха Мелетїа Смотрискогѡ. Єв'є, 1619 / [Мелетій Смотрицький; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука]. - К. : Наук. думка, 1979.
8. Смотрицький М. Грамматика / [підготовка факс. видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука; відп. ред. В. М. Русанівський]. - К. : Наукова думка, 1979. - 112 с.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2018 р.